

Szabó Erzsébet⁴⁵²: Sztehlo Zoltán papirologiai kutatásai a legújabb kutatások fényében

Absztrakt: Jogtörténeti kutatásaim szűkebb értelemben vett célja a Kr. u. 1-3. századi Egyiptom provinciában tipikus együttélési formák szokásrendszerének, házassági szerződéskötési szabályainak vizsgálata a praxisban. Praxis alatt a római jogi kutatásokban viszonylag új jogforrásait, a római Egyiptom provincia területén fellelt papiruszokiratokat értem. A jogi papirologia első hazai képviselői között tartjuk számon Sztehlo Zoltánt a miskolci romanista jogprofesszort is, akinek 1938-ban napvilágot látott. Az egyiptomi papyruszok és a római jog (Bevezetés a papyruszok világába) című műve meghonosította hazánkban az új tudományterületet. Jelen tanulmányban Sztehlo egy másik jelentős tanulmányát, "A telekkönyvekről a görög papyruszok alapján" című munkát fogom összehasonlítani a legújabb kutatási eredményekkel.

Sztehlo zoltán papirologiai kutatásai a legújabb kutatások fényében

„Minél jobban sanyargatják létét az egyetemi tanrendszerben, annál mohóbban kap ez a tudományág minden után, amely újabb erőktől létének fenntartását várhatja. Egyiptom földjének mélyéből óriási tömegben napfényre hozott papyrus-okmányok induktív tanulmányozása létrehozott egy új, speciális tudományszakot: a papyrológiát, amely által megújított, friss, lüktető erőforrásokat szerzett az öreg római jog.”⁴⁵³ „Kettős a feladat egyrészt fenntartani a római jogot, mert annak szisztematikuss-dogmatikai módszere a jogászképzés nélkülözhetetlen és mellőzhetetlen alappillére, másrészt emellett, ezt nem helyettesítve meghagyni az egyetem tudományos munkaterületének az új Mitteis-Wenger féle iskola célkitűzéseit megvalósítani hivatott kutatási területeket, melyek felfedezéseikkel tovább gazdagítják római jogi ismereteinket.”⁴⁵⁴

Néhány szó a kutatási területemről:

Jogtörténeti kutatásaim szűkebb értelemben vett célja a Kr. u. 1-3. századi Egyiptom provinciában tipikus együttélési formák szokásrendszerének, házassági szerződéskötési szabályainak vizsgálata a praxisban. Praxis alatt a római jogi kutatásokban viszonylag új jogforrásait, a római Egyiptom provincia területén papiruszokiratokon, feliratokon, viaszostáblákon fennmaradt szerződéseket, peres iratokat, egyéb okiratokat, leveleket értem.

Tekintettel arra, hogy bőséggel állnak rendelkezésünkre eredeti okiratok, az ezzel a területtel foglalkozó kutatóknak szerencsés a helyzete, mert konkrét adatok állnak rendelkezésére a pusztán dogmatikai módszer és valószínűsítés mellett/helyett. Az okirati gyakorlat ismerete nyújtotta előnyökkel a következő kérdésre is keresem a választ: hogyan juthatunk „történelmileg korrekt jogtörténeti ismeretekhez”⁴⁵⁵, az általunk római jogként ismert kvázi törvénykönyvnek tekintett általánosító jellegű 19. századi joganyagtól miben tér el a sokkal inkább a hatékonyság és igazságosság elvén, mint jogi kategóriákon alapuló korabeli római jog.

A papiruszok felbukkanását és azok jogi szempontok szerint történő elemzését megelőzően a szakirodalom, a konzervatív jog-összehasonlító munkák elsősorban dogmatikai szempontok szerint elemezték a kodifikált római joganyagot. A pandektisták a német BGB megteremtéséhez alapul

⁴⁵² Dr., DE ÁJK Jogtörténeti Tanszék/óraadó, erzsebet.szabo.dr@gmail.com

⁴⁵³ SZTEHLO, Zoltán, *Papyrológiai dolgozatok*, Sárospatak, 1922, 3.

⁴⁵⁴ SZTEHLO, Zoltán, *Néhány szó a római jogi oktatás és a romanistikai tudomány újabb kutatási irányjaihoz*, Debrecen, 1946, 547.

⁴⁵⁵ A kérdést JHERING, Rudolf is feltette MITTEIS, Ludwig papirologus romanistához címzett levelében. JAKAB Éva: *Borvétel és kockázat*, Akadémiai kiadó, Budapest, 2011, 19.

szolgáló idealizált, tankönyvszerű modell megalkotása során szigorú, feszes normaalkotásra törekedtek (a módszert hazánkban is átvették).⁴⁵⁶

Az első papiroszokiratok feltárását és elemzését követően azonban a papirológusok arra a következtetésre jutottak, hogy a jogélet a principátus korában elsősorban nem normák, feszes kategóriák, hanem az igényeknek megfelelően folyamatosan alakított szerződési minták mentén zajlott. A klasszikus római remekjogászok közül legfeljebb 8-10 dolgozott és hatott egyszerre azonos korszakban.⁴⁵⁷ Könyveik akadémikus írásoknak számítottak, alig ismerték őket.

Az általam vizsgált terület és korszak Egyiptom római provincia (Kr. 1-3.sz.). Alappal merülhet fel a kérdés, hogy a provinciális jogéletnek mi köze van a római joghoz, az nem a római jogtól egy teljesen elkülönült szokásrendszer e. Epigráfiai és proszopográfiai kutatások szerint az ókori *Mediterraneum* világa a vizsgált időszakban (Kr.u.1-3.sz.) a népek erős mobilitása eredményeként jogalkalmazás szempontjából egységet képezett, amely az egymástól távol lévő provinciákban hasonló jogi megoldásokat jelentett, különösen nagy érdeke fűződött ehhez a császárnak. Ha a birodalom közigazgatási döntéshozói szervezetének felépítését nézzük, akkor azt láthatjuk, hogy a leigázó rómaiak provinciális szinten meghagyták a leigázott népcsoportok tisztségviselőit legalsóbb posztokon, de kötelező erővel bíró jogi döntések meghozatalát Egyiptomban kizárólag a császár, a helyette eljáró *praefectus*, vagy a *praefectus* által eseti megbízással ellátott, döntések előtt *praefectussal* konzultáló, hivatali levelezésben kommunikáló ún. eljáró *stratégos* végezte.⁴⁵⁸

A birodalom keleti része aktív jogéletet élt, hiszen a Diocletianustól származó *rescriptumok* túlnyomó többségét a Római Birodalom keleti felébe címezték, így az *Imperium Romanum* jogát a hellenisztikus jog is formálta. A főváros Róma jogászai köre, amelyben generációnként alig néhány híres jogtudós ténykedett, aligha tudott befolyást gyakorolni az okirati gyakorlatra. Ehelyett éppen fordítva látszik a helyzet. A jogászok *responsa*ikban a konkrét vitáknál a szerződési modellekből indultak ki.

A jogi papirológia jogtörténeti előzményeiről:

1891-ben az akkor 32 éves, prágai német egyetemen tanító Ludwig Mitteis *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs* című korszakalkotó könyve egy addig ismeretlen forrásanyag - a papiroszok - jogtörténeti elemzésével magát Rudolf Jheringet is elragadtató sikert⁴⁵⁹ hozva lepte meg a kor romanistáit. azzal a céllal, hogy a római jogot eredeti kontextusában ábrázolja és értékelje.⁴⁶⁰ A könyvvel megszületett egy új tudományág, a jogi papirológia⁴⁶¹, ami további perspektívákat nyitott meg a római jog legújabb kori tudományában. Az új irányzat a 20. sz. elején Magyarországra is megérkezett. Többek között⁴⁶² a miskolci jogakadémia római jogi tanszékének tanára, a későbbiekben a debreceni tudományegyetem római jogi tanszékének vezetője⁴⁶³ (1938) Sztéhlo Zoltán (1889-1975) is érdeklődni kezdett a jogi papirológia iránt olyannyira, hogy Sztéhlo

⁴⁵⁶SÁNDOR, István, *Sztéhlo Zoltán munkássága és a római jog*, Jogtudományi Közlöny, Budapest, 2011. december, 645-650.

⁴⁵⁷JAKAB, Éva, *Borvétel és kockázat*, Akadémiai kiadó, Budapest, 2011, 26.

⁴⁵⁸JAKAB, Éva, *Urkunden in Briefform: Chirographum und Epistula im römischen Privatrecht* in: YIFTACH-FIRANKO, Uri (szerk.), *The Letter: Law, State, Society and the Epistolary Format in the Ancient World*, Philippika: Marburger Altertumskundliche Abhandlungen I. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013, 219-239.

⁴⁵⁹JAKAB, Éva *Borvétel...*19

⁴⁶⁰MITTEIS, Ludwig, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891, 11.

⁴⁶¹A papirológia, mint tudomány elsősorban Egyiptom görög-római korszakának (Kr.e. 332-Kr.u. 641.) kizárólag görög, latin nyelvű, papiroszokon fennmaradt emlékeivel, azok kiadásával, filológiai, történeti, irodalmi és jogtörténeti elemzésével foglalkozik. NÉMETH, György, *Papyrológia. Bevezetés az ókortudományba I.*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009, 199-217.

⁴⁶²KIS, Géza, PÁZMÁNY Zoltán, SCHWARZ András Bertalan, HELLE Károly, ID. SÁNDOR István: *Sztéhlo Zoltán munkássága és a római jog*, Jogtudományi Közlöny, 2011. december, 650.

⁴⁶³MADAI, Sándor, Sztéhlo Zoltán in: P. SZABÓ Béla - MADAI Sándor (szerk.), *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai 1919-1949*, Debrecen, 2004, 154-166.

Münchenben Leopold Wenger Seminar für Papyrusforschung szemináriumának hallgatója lett.⁴⁶⁴ Majd 1938-ban Miskolcon ki is adták a két évtizedet meghaladó kutatásai alapján összeállított kézikönyvét, mely *Az egyiptomi papyrusok és a római jog (Bevezetés a papyrusok világába)* címet viseli. Sztehlo előrelátását bizonyítja az a kinyilatkoztatása, mely szerint *“a témában átfogó kézikönyv megírásának az ideje még nem érkezett el, mert a papyrológia állandó, erős fejlődésben lévő tudomány, amely ma még csak a kialakulás stádiumában van”*⁴⁶⁵ Ennek a kézikönyvnek a kutatási területtel szorosan összefüggő részét, az ötödik fejezetet, mely a családjoggal, házassági joggal, vagyonjoggal foglalkozik egy korábbi tanulmányomban már összevettem a legújabb kutatási eredményekkel. Ennek eredményeit röviden ismertetem, majd rátérek az ingatlan-nyilvántartás ókori előzményeit vizsgáló kutatási eredményeire, melyek kutatásaimban a *novumot* jelentik. A házassági vagyonjog eredményeit azért tartom fontosnak ismertetni, mert a fennmaradt, rendelkezésre álló nagymennyiségű házassági szerződés tette lehetővé a legújabb kutatásokban az ingatlan-nyilvántartásra vonatkozó következtetések levonását.

Sztehlo a házassági szerződésekről

A papyrusok a házassági jogban elsősorban a birodalom hellenizált, keleti népeinek joggyakorlatát mutatják be. Sztehlo Zoltán az addig feltárt papyrusokból levont mozaikszerű ténymegállapításai⁴⁶⁶ a házassági jogintézmények eredetére, a római állam provinciális bíróságainak állandó gyakorlata és a helyi jogélet, valamint az egyiptomi, görög, római jogintézmények folyamatos kölcsönhatására is rámutatnak. A témában - *a II. világháborútól 2002-ig* - Uri Yiftach-Firanko *Marriage and Marital Arrangements*⁴⁶⁷ című házassági dokumentumokat átfogóan feldolgozó munkája tolmácsolja a legfrissebb jogi papyrológiai eredményeket. Sztehlo, kortársaival (Mitteis, Wenger, Wolff) a legújabb kutatások szinte kizárólagos szakirodalmának tekinthetők.⁴⁶⁸ Míg a kezdeti időszakban egy jogintézményt illetően alig néhány dokumentum állt rendelkezésre, a folyamatos feldolgozásnak köszönhetően ma már bőséggel találhatók nem csak házassági szerződések válási kérvények, bontóperes iratok (*synchoresis*), végrendeletek, de adóbevallások, magánlevelezések, sőt állami hivatalnokok levelei, amik szintén tartalmazhatnak a házassági vagyoni helyzetre vonatkozó értékes információkat⁴⁶⁹ Sztehlo megállapításait ennél fogva igazságtalan lenne egy összehasonlító elemzés egyik pólusára állítani. A múlt század néhány elődök nélkül papyrológiával foglalkozó tudósainak, köztük Sztehlonak a hatalmas forrásanyagban tett úttörő ténymegállapításai a későbbi munkák olyan értékes kiindulópontjaiként szolgálnak, amik mentén egy mai kutatások azzal egyetértve, vagy éppen cáfolva haladnak. Jelen fejezetben Sztehlo 3 egymással szoros kapcsolatban álló azon premisszáját vizsgálom, amelyekkel a Yiftach-Firanko képviselte legújabb kutatás is foglalkozik: miben változott az alábbi intézményeket illetően jogi papyrológia álláspontja az 1938 óta feldolgozott papyrusok tükrében.

1. A házasság fajtái
2. A házassági szerződések szerepe
3. A házassági szerződések legfontosabb tartalmi eleme - a hozomány⁴⁷⁰.

Sztehlo a papyrusok jogrendszerében a házasság két formáját ismeri az ún. *engraphos gamos*-t és az ún. *agraphos gamos*-t. Az előbbi, teljes joghatással járó házasság egy ünnepélyes házassági szerződés megkötése által jön létre, amelyben a felek a házassági együttélést ígérik meg egymásnak és rendezik a felmerülő házassági vagyoni kérdéseket, különösen a hozomány ügyét. Az *agraphos gamos* egy

⁴⁶⁴ SÁNDOR, István, *Sztehlo munkássága és a római jog*, Jogtudományi Közlöny 2011. december 645.

⁴⁶⁵ SZTEHLO, Zoltán, *Az egyiptomi papyrusok és a római jog*, Miskolc, 1938, 80-85.

⁴⁶⁶ SZTEHLO, Zoltán, *Az egyiptomi papyrusok és a római jog*, Miskolc, 1938, 80-85.

⁴⁶⁷ 2003, München. A könyv kiadását a Sztehlot is tanító, bécsi Wenger által alapított müncheni Papyrusforschung und Antiken Rechtsgeschichte támogatta

⁴⁶⁸ A kettő között megjelent irodalom nem foglalkozik a házassági dokumentumok jogi jellegű elemzésével, vagy csak egy népcsoport (egyiptomiak, görögök, zsidók) vonatkozásában YIFTACH-FIRANKO, Uri, i.m.bevezető

⁴⁶⁹ YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Marriage and Marital Arrangements The Sources* 2.2. *Related Papyri*, 32-39.

⁴⁷⁰ A *prophora* Kr. u. 1 és 2. századi alakulásának összehasonlítása egy külön dolgozat témáját képezheti

kevésbé ünnepélyes keretek között létrejövő – *nevével ellentétben* – szintén írásbeli házassági szerződés, melyben egy bizonyos időszakra (általában 6 hónap, de előfordult, hogy 7 évre), tehát nem tartósan rendezik a vagyoni jogi kérdéseket a felek. Sztehlo ezt ún. próbaházasságnak is nevezi. Véleménye szerint a házassági szerződés megkötése egyben házasságot is keletkeztető aktus. A házasságkötés időpontja a szerződés megalkotásának időpontjával egyezik. A házasság időtartama a szerződésben kifejezetten rögzített időtartam. Ha a nő és a férfi házassági szerződés nélkül élnek együtt, vagy a dokumentumban nem rögzítik a felek státuszát, vagy kötelezettségeit, az érvénytelen házasság, vagy nem is házasság.⁴⁷¹ Sztehlo a feltárt papiruszok ismeretében még nem láthatta az együttélési formák közti különbség fő okát és nem láthatta azok milyen viszonyban állnak egymással⁴⁷². A két házassági forma között a legfontosabb különbségnek a belőlük született gyermekek jogállását találja, mely szerint az *agrafikus* házasságokból született gyermekek, különösen a lányok jogállása kedvezőtlenebb volt, mint az *engrafikus* házasságéból, elsősorban az atyjuk javára.⁴⁷³

A legújabb papiruszleletek bizonyítják, hogy a házassági szerződés nem házasságot keletkeztető aktus volt. A szerződés megkötésének és a házasság létrejöttének időpontja nem feltétlenül egy. Sztehlo írásbeliséget illetően tett megállapításait a legújabb kutatások is megerősítették. Mind az *engraphos gamos*, mind az *agraphos gamos* írásbeli szerződéssel járó házasságot jelentett. A papiruszokban azonban az együttélési formák egy harmadik típusával is találkozhatunk: az *agraphos syneinai*-jal ami leginkább a *sine manu* együttélési formához volt hasonlítható. Arról még megoszlanak a vélemények, hogy ez az együttélési forma teljesen nélkülözötte volna az írásbeliséget, az azonban bizonyosnak tekinthető, hogy a házassági szerződést igen. A ma még vitákra okot adó *agraphos syneinai*-t több papirusz tanúsága szerint kísérelték írásbeli dokumentumok, amelyek lehettek a felek között az együttélés időtartamára megkötött kölcsönszerződések. Ebben rögzítették, hogy a férfi némi pénzüsszeget adott a nőnek az együttélés időtartamára, aki azt különválás esetén köteles volt visszaadni annak. Rögzíthették azonban azt is, hogy a nő az abból vásárolt dolgot (ékszert) ajándékként megtarthatta. A házassági szerződések egyik fő jellemzője, ha azt később kötötték meg, mint maga a házassági célú együttélés kezdete, vagy az ekdosis (ünnepélyes, házasságkötésnek tartott aktus, melynek során a férfi bevezeti házába a nőt⁴⁷⁴), akkor a felek abban nem csak a kettejük viszonyának szerződéskötési állapotát rögzítették, hanem minden korábbi, kapcsolatukat érintő, vagy abban bekövetkezett, beállott tény, körülményt, esetleg jogügyletet. Ott, ahol a hivatalos iratok, házassági szerződések nem nevesítik a két erősebb, házassági formát és az együttélést csak *agraphos*-nak nevezik, ott *agraphos syneinai*-t kell értenünk. Ha a felek kapcsolatuk *agraphos syneinai* állapotában mentek el a helyi okiratszerkesztőhöz, hogy dokumentálják - elsősorban vagyoni jogi helyzetüket - akkor a szerződéssel kapcsolatuk feltételezhetően átalakult *agraphos gamos*-szá, de a felek közös nyilatkozata, és a szerződéses tényállásban rögzített körülmények döntötték el a házasság keletkezésének időpontját. Két példát hoznék: Egy Kr.u. 201-ben készült kérelem (*P.Oxy.II.1473*) tanúsága szerint a nő azért folyamodott az illetékes hivatalhoz (*basilikos grammateus*), hogy időpontot kérjen a házassági dokumentum megszerkesztésére. A kérelmező hölgy párja biztosítását (*asphaleia*) jelöli meg kérelme okául, amit azért látott szükségesnek, mert a férfi, akivel egyébként

⁴⁷¹ SZTEHLO, Zoltán, *A papiruszok világából*, 80-87.

⁴⁷² SZTEHLO, Zoltán, *A papirusok és a római jog*, 80-81.

⁴⁷³ Ha egy agrafikus házasságból született lány maga is agrafikus házasságban élt, atyja a férjétől annak akarata ellenére is elválaszthatta. A jogintézmény hasonló a régi római jogi jogintézményhez, az *interdictum de liberis exhibendis et ducendis*-hez, ami a *pater familias* számára fennállt. *P.OXY.II.237*. számú papirusz szerint az engrafikus házasságban született és abban is élt Dionysia beadványában atyja keresetével szemben kérte annak megállapítását, hogy ő a hatályos jogszabályok értelmében, különös tekintettel egy Ulpius Dionysidorus jogász véleményére, felszabadult atyja *patria potestas*a alól és az nem követelheti őt férjétől. A példa annak bizonyítására is szolgál, hogyan hatott a római állam provinciális bíróságainak gyakorlata az egyiptomi jogéletben. in: SZTEHLO, Zoltán, *A papiruszok világából* 82.

⁴⁷⁴ A testvér és rokonházasságoknál, ami igen gyakori volt még Augustus korában is, az ekdosis nem lehetett házasságot keletkeztető aktus, hiszen a felek egy házközösségből jöttek. Sokkal inkább látszik igazolódni az a nézet, hogy a házasságot a *nudus consensus* hozhatta létre és a szerződések, ünnepélyes aktusok lehetséges kísérői lehettek a házasságkötésnek. YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Marriage and Marital Arrangements*, 53.

(külön nem nevesített) agrafikus kapcsolatban élt pénzkölcsönt adott volna neki arra, ha házassági szándékukat az együttélésre megállapított határidő lejártával újra megerősítenék. A másik felhozott példa a provinciális jogéletben igen gyakori testvérházasság köréből való⁴⁷⁵. A papiruszok között a jogintézmény meglehetősen alulreprezentált a feltételezett gyakoriságához képest. A példaként felhozott Kr. u. 138-ban történt eset jogeset *P. Kron*, pp. XXIII-XXIV. Cf. *P. Kron*.16 az egyébként 3 évtizeden át agrafikus kapcsolatban élő 54 éves Kronion és huga az 50 éves Taorsenouphis válópere. A 30 év együttélésről nem készítettek írásbeli dokumentumot (*agraphos syneinai*), de az együttélésük kezdetén hozott nagy értékű hozomány miatt az asszony a különválás előtt 2 hónappal igen nagy nyomást gyakorolva férjére készíttetett egy házassági szerződést, természetesen kizárólag a hozomány biztosítása érdekében. Yiftach-Firanko által felhozott nagyszámú eset mindegyikében látszik, hogy a házassági szerződések mindegyikében a megkötésnek vagyoni jogi motivációja volt. A modern szóval élve házassági vagyoni jogi szerződéseknek olyan nagy hagyománya⁴⁷⁶ volt, hogy éppen az utóbbi testvérházasságos esetekben, ha valamilyen okból titkolni akarták a testvérházasság tényét kölcsönszerződéssel helyettesítették a házassági szerződést. A házassági szerződések elsősorban vagyoni jogi biztosítékként szolgáltak és nem házasságot keletkeztető aktusként. Általában a nő kezdeményezésére foglalták a szerződésbe a rendelkezéseket és azt a *clausula*-t, hogy a szerződésről egy másik ún. *demosion* szerződés fog készülni. (a *demosion* egy hivatalos archivum volt). Ha a szerződés egyszer megkötött a felek, különösen a nők érdekét szolgálta, hogy biztosítsák annak tartalmát minden lehetséges módon és azt hivatalos helyen őrizzék. A szerződés letétbe helyezését a nő kezdeményezésére a férj tehetette. Viszont válás és halál esetén a dokumentumot csak a nő, illetve akire a hozomány szállhatott kérhette vissza a *demosion*ból. itt a férjet csupán értesítették a cselekményről. A házassági szerződéseket tehát kettős dokumentálás is jellemezte. A gyermekek jogállási különbségei tekintetében Yiftach-Firanko Sztelhloval egyező, gyakorlatilag következtetésekre jutott.

A házassági szerződések megkötésének egyik legfontosabb célja a vagyoni jogi rendelkezések biztosítása volt Ezek közül a leggyakoribb⁴⁷⁷ hozomány dokumentálása volt. Értéke, tartalma, házasság alatti és házasság megszűnését követő sorsa.⁴⁷⁸ Sztelhlo a hozománynak egy nevét említi a *pherné*-t, ami véleménye szerint csak az engrafikus házasságnál fordult elő és ellentétben a római jogból ismert szabállyal annak tulajdonjoga nem került a férjhez a házasság fennállása alatt, csupán hasznélvezeti jog illette meg. A kiindulópont részben igaz. A *pherné* a hozomány *Ptolemaeus*-ok idején használt általános, görög-egyiptomi elnevezés volt. A *proix* az athéni jogból ismert hozomány elnevezés, amit a *Ptolemaeus*-ok Egyiptomában az átvándorolt és hellenizálódott görögök már alig használnak. A kettő között lassú fejlődéssel lett különbség a hozomány funkcióját illetően. Amíg a *proix* a lánygyermek örökrésze is volt a közös családi vagyomból, addig a *pherné* már egy sokkal szelídebb szerepet öltött – a feleség jólétét és a házasság terheinek csökkentését szolgáló - általános hozomány elnevezés volt. Sokáig vitatott volt, hogy a *pherné* mit tartalmazott, de a legutóbb feltárt papiruszok tanúsága szerint pénzt, vagyontárgyakat és ingatlant is tartalmaztak a szerződő felek vagyoni helyzetétől függően. A *Ptolemaeus*ok idején már elhagyják, vagy alig alkalmazzák a *proix*

⁴⁷⁶ BAGNALL, Roger Shaler által római Egyiptomban Arsinoite megvizsgált census listák adatai alapján a háztartások nyilatkozatait alapul véve 22,5%-os volt a testvérházasságok aránya. Nagyobb városokban az arány eléri a 31%-ot is. A vizsgálat a Kr. u. 1-2.századtól 215-ig terjedt ki. Ugyanez az arány az ugyanezen időben, területen talált házassági szerződések vonatkozásában kevesebb, mint 4%. in: YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Marriage and Marital Arrangements*, 98-101.

⁴⁷⁷ A második leggyakoribb a felek között a házassági szerződésben a kölcsön (*daneion*) rögzítése a tervezett együttélés időtartamára. A felek házassági krízis esetén is megújították fogadalmaikat és új szerződést kötöttek.

⁴⁷⁸ Bár a kérdést Sztelhlo felveti, hogy a rendelkezésre álló papiruszok rendelkeztek a felek a hozomány hasznának felosztásáról, YIFTACH-FIRANKO idézett könyvében nem találtam konkrét adatot.

kifejezést és a *pherné* szót használják, de még mindig a lánygyermek örökrészét képezi a hozomány. A *phernével* kapcsolatban az egyik legfontosabb megállapítás, hogy az nem ment át a férfi tulajdonába, a nőhöz tartozott és a férjet haszonélvezeti jog illette meg: használat, gyümölcsötetés és értékmegőrzési felelősség.

Ez utóbbi elhanyagolása - különösen ingatlant is tartalmazó hozomány esetében váláshoz is vezethetett. A nagy változás Augustus korától, azaz Egyiptom római korszakában állt be. Az 1. századtól a papiruszokban három hozománynévvel is találkozunk *prospora*, *parapherna* és változatlan gyakorisággal előfordult a *pherné* is (nagyon szerény hozomány esetén *phemarion* elnevezés is). A *prospora* ingatlant, rabszolgát, vagy kizárólag ezek vásárlására fordítható pénzt tartalmazott, a *parapherna* pedig a nő kizárólagos használatú ingóságait (női ruhák, ékszerek) és költőpénzt. Pherné körében pedig ingatlan és rabszolgák kivételével értékes ruhák, ékszerek és magasabb összegű készpénz fordult elő. Előfordulnak olyan szerződések, ahol a *pherné* és a *prospora* együtt szerepel, de olyanok is, ahol mindhárom megtalálható volt. A három, tipikusan házassági szerződésben rendezett hozományfajta közti különbségről a házassági szerződések és válási papírok együtt adnak magyarázatot. A különbség a férj rendelkezési jogának mértékében volt. A *pherné*-n, amit mindkét házassági formában adtak, a férjet haszonélvezeti jog illette meg. Mivel a házasság felbontásakor a férjnek pontosan annyit kellett visszaadnia, amennyit a szerződésben a *pherné* körébe tartozó vagyon pontos értékeként feltüntettek, így valószínűleg a házasság fennállása alatt ennek érdekében szabadon is gyakorolhatta ezt a rendelkezési jogát. A másik kettőn a férjet csak használati jog illette meg, azaz családja szükségletei erejéig szedhette annak a hasznait. A hasznok szedésének elsősorban a *prospora* szempontjából volt jelentősége, ami ingatlant és rabszolgákat tartalmazott. A *parapherna* körébe tartozó zömében mindennapi használati tárgyak közül egyedül a készpénzt vehette igénybe, ami magasabb összeg esetén általában letétbe volt helyezve és csak családi szükség esetére szolgált.

Az első században tendenciaként a nők a hozományt a számukra kedvezőbb két formában (*prospora*, *parapherna*) vitték a házasságba. Ennek azonban fennállt egy veszélye. A férjnek megszűnt az értékmegővási kötelezettsége. Ez különösen a nagyértékű aranyékszereknél, drága ruháknál jelenthetett vagyoncsökkenést a nő életében pl. kopás. A 2. századra új joggyakorlat volt megvalósulóban a szerződések világában - a magas értékű aranyékszereket, ruhákat ismét a *pherné* körben kezdték adni egy olyan újítással, hogy az értékcsökkenés a férj felelősége, viszont további rendelkezési jogát az ékszereken kizárták. Az ezüstékszerek maradtak a *parapherna* körében. A *parapherna* nevéből adódóan is a *pherné* mellett volt adható. Egyelőre nem fordult elő olyan házassági szerződés, amiben úgy adtak volna *parapherna*-t, hogy a dokumentum ne jelezte volna egyidejűleg a *pherné* t is.

A vázlatosan bemutatott, házasságba bevitt női vagyonok fajtáján keresztül láthatóvá válik a *ius gentium*, aminek a házassági szerződések egyszerű keretét adták és ami a különböző hatásokra reagálva megtalálta a saját megoldásait és kifejezőmódját. Láthatóvá válik az okiratszerkesztők folyamatos munkája, akik nem csupán átvették a szerződési mintákat, de az emberek igényeinek megfelelően⁴⁷⁹ újra és újramodellezték a korábbi megoldásokat. Ennek fényében ők nem a provinciák képzetlen okiratszerkesztői, hanem a szokásjog fejlesztői voltak, akiknek megoldásai a provinciális joggyakorlat eseteit is feldolgozó remekjogászok szűrőjén keresztül eljutottak a birodalmi jogba.

⁴⁷⁹ A házassági vagyoni szerződések szinte 21. századi „modern ügyfélközpontúságára” érdekes példa az *SB XXIV 16072+16073* számú, Augustus korából való szerződés, ahol a jelentős mértékű (a szokásosnál tízszer nagyobb, a család életének kiadásait 40-50 évre biztosító) készpénzhozományt hozó feleség kikötötte, hogy házasságát indoklás nélkül felbonthatja, valamint férje halála esetére a családi vagyon feletti korlátlan rendelkezési jogot is megkapja.

Sztehlo Zoltán kutatásai az ingatlanok nyilvántartásáról a legújabb kutatások fényében

Sztehlo jelentős kutatásokat végzett az ingatlannyilvántartás ókori előzményeinek vizsgálatai során, mely eredményeit összegző tanulmányát *“A telekkönyvekről a görög papyruszok alapján”* című munkát fogom összehasonlítani a legújabb kutatási eredményekkel. Jelen előadásban Sztehlo három egymással szoros kapcsolatban álló azon premisszáját vizsgálom, amelyekkel a legújabb kutatások is foglalkoznak: miben változott az ingatlan-nyilvántartásról a jogi papirologia álláspontja az 1938 óta feldolgozott papyruszok tükrében.

Sztehlo a jogi papirologia egyik legfontosabb eredményének tartja annak a korábbi római jogi nézetnek a megdöntését, mely szerint az ókori Rómában nem létezett ingatlan-nyilvántartás és ez a germán jog vívmánya lenne. Tanulmányában azt mutatja, hogy az ókori Egyiptomban az *enktéseon bibliothéké* a magánszemélyek birtokviszonyaira vonatkozó és elsősorban az ingatlanokat feltüntető nyilvántartás volt, melynek kialakítása elsődlegesen adópolitikai célokat szolgált, ugyanakkor közhitelű nyilvántartásként a magánszemélyek számára is előnyöket jelentett. Az *enktéseon bibliothéké*be történő bejegyzések vonatkozásában kialakult szakirodalmi vitában pedig Preisigkével szemben Mitteis álláspontját elfogadva azt állítja, hogy az ingatlan-nyilvántartás szerepe csak másodlagos volt, a ténylegesen elhelyezett dokumentumok áttekintése volt a célja és a bejegyzés nem bírt konstitutív hatállyal a tulajdonszerzésre.

A Kr. u. 1-3. századi Egyiptom szerződéseinek archiválási szokásaival ma több kutató foglalkozik. Ahhoz, hogy megértsük a Római Birodalom nyilvántartási szokásait, - mert inkább volt ez vagyonyilvántartás, mint kizárólag ingatlan-nyilvántartás - meg kell ismernünk a hellenisztikus kor archiválási szokásait, melyet a rómaiak először átvettek, majd a hatékonyság szempontjai szerint valamelyest egyszerűsítettek, de az egész rendszer a provincia saját nyilvántartási rendszerére épült.⁴⁸⁰

Előljáróban néhány gondolat a korszak írásbeliségének gyakorlatáról. Még a legoptimistább értékelés szerint is római Egyiptom lakosságának csak csekély százaléka tudott írni, olvasni még azok között is, akik egy település igazgatásában részt vettek. A használható dokumentumok közül nagyszámú papyrusz nem más, mint egyszerű írásgyakorlat. Az ügyletek nagy részét szóban intézték. Még a messzemenő következményekkel járó házasságkötés is sok esetben írásbeli dokumentumok nélkül kötött. Legtöbb esetben egy ügylet írásba foglalásának legfőbb oka a vagyonos, hatalommal rendelkező emberek egymás közti joga és kötelezettsége biztonságos megőrzítése volt.

A szerződések megőrzésének elsődleges célja az volt, hogy az írásban rögzített megállapodás tartalmát (a szerződés létrejöttéhez nem volt feltétlenül szükséges az írásba foglalás) ne lehessen módosítani. Ennek érdekében a szerződéskötési gyakorlatban (minden szerződéstípusnál) két módszer alakítottak ki. Kr. e. 3. században a szerződések szövegét kétszer írták le, egymás alá ugyanazon a papyruszokiraton. A felső szöveget összetekerték és összekötötték, majd a felek és hat tanújuk egyenként lepecsételték és szignózták. A felső szerződést, vagy más néven *scriptura interiort* többé nem lehetett olvasni a pecsétek feltörése nélkül. A *scriptura interiort*, azaz az alsó szerződést nem pecsételték le, az tanulmányozható maradt. Szerződésmódosítást végre lehetett hajtani, de azt át kellett vezetni a felső szerződésen is, tehát a pecsétet fel kellett törni és a dokumentumot újra lezárni.⁴⁸¹

Ezen túl Egyiptomban volt még egy eszköze a magánszemélyek között kötött szerződések biztosításának. A felek a kettős dokumentumot egy megbízható, erre kijelölt magánszemélynél, a *syngraphophylaxnál* helyezték el, akinek bármilyen vitás esetben bíróság előtt biztosítania kellett a szerződést.⁴⁸² Emellett feltételezhetően maradtak példányok a szerződést megkötő félénél.

⁴⁸⁰SCHIFF, John Matthew, *The Journey of Theophanés. Travel, Business and Daily Life in the Roman East*. Yale University Press, 2006, 185.

⁴⁸¹PALME, Bernhard, *The Range of Documentary Texts* in: BAGNALL, Roger Shaler (szerk.), *The Oxford Handbook Of Papyrology*, Oxford University Press, 2009, 359-387.

⁴⁸²PALME, Bernhard i.m. 363.

Néhány komolyabb pénzügyi következménnyel járó ügylet esetén (szállítási szerződés, kölcsön, végrendelet, engedményezés, ingatlaneladás és feltételezhetően rabszolgákkal kapcsolatos ügyletek) azonban a feleknek a hozzájuk legközelebbi *métropolis*ba kellett menniük és szerződéseiket tanúk nélkül egy állami hivatalnok, közjegyző (*agoranomos*) előtt megkötni, aki az ügylet típusát, főbb adatokat feljegyezte aktájába.⁴⁸³

Ezeket a szerződéstípusokat belül is, ha az ügylet föld vagy rabszolga adásvétele volt, akkor ugyanennél a hivatalnoknál az *agoranomos*nál ún. *katagraphé* regisztrációs dokumentum készült, ez került archiválásra. A *katagraphé* azonban már csak egy rövidített, jelentésszerű szerződéskivonatot tartalmazó *scriptura interior*al volt ellátva.⁴⁸⁴

Bár konkrét rendeletekről nincs információnk, az okiratokat megfigyelve megállapítható, hogy Kr. e. 130 és 113 között általánosságban nagy változás következett be a szerződések archiválási gyakorlatában.⁴⁸⁵ A feltárt teljesen vegyes témában keletkezett dokumentumokban láthatóvá válik, hogy a *scriptura interior* szövege jelentősen lerövidült. A teljes szerződésszöveg⁴⁸⁶ helyett egy kivonatot⁴⁸⁷ találunk a szerződés főbb adatairól. Az addig teljes szerződésszöveget tartalmazó *scriptura interior* helyett egy jelentést pecsételtek le, a felek neve, az ügylet típusa és a *syngraphophylax* nevével. Az absztrakt egészen rövid szöveg lett, kb. 3 sor terjedelmű. A változás drasztikus volt és egész Egyiptomra jellemző. Az okiratok közül Kr.e.130-ig nincs absztrakt, azt követően pedig 16 szerződés tartalmaz ilyen.

Az absztraktok megjelenésének oka közvetlenül az okiratok egységes nyelven történő egységes rendszerű nyilvántartásában keresendő, mely egy Kr. e. 146-ban hozott királyi rendeletre vezethető vissza. Ennek következtében a korábbi démotikus jogi dokumentumokat görög nyilvántartásba kellett venni (*anagraphé*). A démotikus iratokat be kellett nyújtani, ahol nyilvántartásba vették, és ezt a tényt magára az eredeti dokumentumra is feljegyezték görög nyelven. A feladatot végző hivatalt *grapheion*nak⁴⁸⁸ hívták. Kr. e. 113-tól kezdődően ez a „nyilvántartásba került” megjegyzés a görög nyelvű kettős dokumentumokra is felkerült, egészen a ptolemaioszi időszak végéig. Az okirati reform velejárója volt továbbá az is, hogy a görög nyelvű kettős dokumentum belső szövegét, méretét lecsökkentették egy kivonatra, hasonlóan az agoranomikus szerződésekhez, és bevezették a görög nyelvű szerződések egységes állami nyilvántartásába, az ún. *grapheiába*. A görög és egyiptomi dokumentumok tehát a *grapheiában* kerültek nyilvántartásba, egységes szabályok szerint, kronologikus sorrendben, címmel és rövid tartalommal. Az egyik ilyen 247 szerződést tartalmazott (4 hónap termékét) 136 általános szerződést, 50 haszonbérleti szerződést, 27 kölcsönszerződést és 17 munkaszerződést. Amíg azonban a regisztrált démotikus okiratok nem tartalmazták a belső szerződést, addig a reformált kettős dokumentumok igen.⁴⁸⁹

⁴⁸³PALME, Bernhard i.m. 364.

⁴⁸⁴PALME, Bernhard i.m. 368.

⁴⁸⁵YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Who Killed the Double Document In Ptolemaic Egypt?* Archiv Für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, 2009/2, 203-218.

⁴⁸⁶BGU XIV 2390.1-9 (Kr. u. 160=159 – Hérakleopolítés); *P.Amh.* II 42.1-19 (Kr. e. 179 – Soknopaiou Nésos); *Wchr* 105 (Kr. e. 173 – Soknopaiou Nésos); *Wchr* 44.1-15 (Kr. e. 136 - Philopator alias Theogenous); *P. Bad.* II 2.1-14 (Kr.e. 130 – Hermonthis); *P.Köln* III 144.1-13 (Kr. e. 152 – Arsinoítés); *P. Ryl* IV 583 1. töredék (Kr. e. 170 – Philadelphia), *P.Tebt.* III.1 819.1-15 (Kr. 171 – Oxyrhynchos); *PSI* XIII 1311.1-11 (Kr. e. 136 – Berenikis Thesmophorou). A letöltés helye: <http://papyri.info/browse/ddbdp/>, a letöltés ideje: 2015.05.10.

⁴⁸⁷*P.Rein* I 9 (Kr. e. 112.); *P.Rein* I 14 (Kr. e. 110.); *P.Rein* I 15 (Kr.e.109); *P.Rein* I 23 (Kr. e. 105), *P.Rein* I 24 és 35 (Kr. e. 105); *P. Rein* I 34 (Kr. e. 113); *P.Rein* I 10 (Kr. e. 111) valamennyi Hérakleopolítésből; *P.Mert* I 6.1-2 (Kr. e. 77 – Nestou Epoikion); *P.Ryl.* IV 587.1-3 (Kr. e. 87 – Tebtynis); *P.Tebt.* I 104. 1-4 (Kr. e. 92. – Kerkeosiris); *Mchr* 134 (Kr. e. 101 – Ptolemais Energetis), *Mchr* 109 1-5 (Kr. e. 92 – Kerkeosiris); *PSI* X 1098. 1-2 (Kr. e. 51 – Tebtynis); *SB* V 7532 (Kr. e. 74 – Nilopolis); *UPZ* I 125 (Kr. e. 89 – Memphis); *BGU* XIV 2389. 1-11 (Kr. e.72 – Hérakleopolítés); *P.Rein* I 22 (Kr. e. 107 – Akóris); *P.Tebt.* I 105. 1-7 (Kr. e. 103 – Kerkeosiris). A letöltés helye: <http://papyri.info/browse/ddbdp/>, a letöltés ideje: 2015. 05.10.

⁴⁸⁸Ilyen *grapheion* regisztereket őriz *CPR* XIII (Kr. e. 2. sz. – Theogenis); *P.Mich* II 121-128 (Kr. u. 1. sz. - Kerkesoucha Orous); *P. Mich* V 238 (Kr. u. I. sz. – Tebtynis). PALME, Bernhard, i.m. 364.

⁴⁸⁹YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Who Killed...*, 210.

Tiberius császár idejében pedig már nem csupán a *scriptura interior*, hanem a tanúk és a *sygraphophylax* is eltűnt a kettős szerződésekből.⁴⁹⁰ A korábbi *scriptura exterior* maradt meg, amit az *agoranomos*nál írtak, valamint az a feljegyzés, amit a hivatalnok készített a saját aktáiba nyilvántartásba vétel végett. A *scriptura exterior* a felek aláírásával lett ellátva (*hypographé*).⁴⁹¹ A Kr. u. 1. századtól a 3. századig az eljárás megmaradt, annyi különbséggel, hogy a római szabályozás megváltoztatta az archívumok nevét.⁴⁹² Minden kerületnek külön nyilvántartása lett: az általános szerződések nyilvántartása (*bibliothéké démosión logón*) és az ingatlan vagy rabszolga tulajdonjogával kapcsolatos (*bibliotéké enktéseon*) nyilvántartása.⁴⁹³

A regisztráció használatára való rábírási módszer a rómaiak hatékonyságát mutatja: bíróság előtt nem állami közjegyző által elkészített szerződést csak egy igen költséges közzétételi eljárást követően lehetett felhasználni.⁴⁹⁴ Eddig ismeretlen okokból a föld és rabszolga-nyilvántartások és az alapjukat képező jegyzői dokumentumok a Kr. u. 3. sz. végére eltűntek. Jó 150 évig az állam nem kínált fel hatóságokat a magánszemélyek közötti szerződések hitelesítésére és őrzésére. Az 5. sz. elején jelentkeztek legkorábban változások a *tabellio* formájában, aki állami kinevezéssel, megbízható magánszemélyként járt le a szerződések megszerkesztése során.

Sztehlo Zoltán megállapításai tehát korának tudományos állása szerint tehát részben helytállóak voltak. Az ingatlannal kapcsolatos szerződéseket a nyilvántartásba bejegyzés nem keletkeztette. Kialakulását azonban nem elsősorban az adófizetési kötelezettség nyomon követése jellemezte, hanem a szerződések egységes nyelven írt szövegének szükség esetén bíróság előtt történő biztosítása. Az adófizetési kötelezettséget az adókötelezettség alapját képező ingatlanok ellenőrzése során (*episkepsis*) mérték fel földfelmérések és adófizetői listák összeállítása által, melyeket az adóhivatal külön nyilvántartásban kezelt és külön feltüntette a környéket érintő szociális és gazdasági körülményeket is (pl. tömeges kivándorlás és ennek okán hiányzó adófizetők). Az ingatlantulajdonosoknak ingatlanbevallást kellett készíteni, egy rövid jelentést, melyben jelölték a hozzájuk tartozó föld, gyümölcsös stb.. adatait. Az ingatlanokkal, rabszolgákkal kapcsolatos szerződések nyilvántartásához, melyet e Sztehlo tévesen ingatlan-nyilvántartásnak nevezett a szakirodalom jelen állása szerint nem volt köze az adófizetési kötelezettség nyomon követéséhez:

Végezetül hadd zárjam az előadásomat is egy Sztehlo idézettel

„Megfejtetnek ezek a kútfők s hova tova midőn a napfényre hozott számtalan papyrus értelmét kihámoztuk, félre toltuk azon fátyolt, amely a múltat, igazi képében, előlünk gondosan eltakarta. Egyiptom száraz, az enyészettel dacoló klímájának köszönhetjük mi kései utódok, hogy azon jog tiszta képe kezd kialakulni lelki szemeink előtt, amely jog szülőanyja volt Európa majd mindezen nemzete jogának”.⁴⁹⁵

Összefoglalás:

Egyiptom római adminisztrációját szigorú hierarchia és hivatali rend jellemezte. Az 1. sz. közepétől a lakosság fokozott személyi-, vagyoni ellenőrzése (személyi állapot, anyagi körülmények, lakóhely, tulajdonviszonyok) és nyilvántartása lett jellemző. Egyiptom pontos és hiánytalan adózása minden

⁴⁹⁰P. Mich II., P.Mich V. szerződesei. A letöltés helye: <http://papyri.info/browse/ddbdp/>, a letöltés ideje:2015.05.10.

⁴⁹¹KUNKEL, Wolfgang, *Zur Gräko-Ägyptischen Doppelurkunde*, Prof. W. Kunkel Bad Godesberg, Wendelstadtallee 15, 1932.

⁴⁹²LEWIS, Naphtali, *The Compulsory Public Services of Roman Egypt*, Edizioni Gonelli, Firenze, 1997, 102.

⁴⁹³BGU I 184 (Kr. u. 72-78. – Arsinoités). A letöltés helye: <http://papyri.info/browse/ddbdp/>, a letöltés ideje:2015.05.10.

⁴⁹⁴COCKLE, Walter, State Archives in Graeco-Roman Egypt from 30 BC to the Reign of Septimius Severus, *The Journal of Egyptian Archaeology* 70 (1984), 106-122. A letöltés helye: http://www.jstor.org/stable/3821580?seq=1#page_scan_tab_contents a letöltés ideje:2015.05.10

⁴⁹⁵SZTEHLO, Zoltán, *Papyrológiai dolgozatok*, Sárospatak, 1922, 3.

császár számára fontos volt. A helyi adminisztráció pontosabb és részletesebb volt, mint a magasabb szintű, központi hivataloké. A föld, rabszolga, állat (teve, lábasjószág), ékszerek, nagyobb értékű hozomány mind nyilvántartásba került adó-megállapítás érdekében.. Az adófizetési kötelezettséget az adókötelezettség alapját képező ingatlanok éves ellenőrzése során mérték fel földfelmérések és adófizetői listák összeállítása által, melyeket az adóhivatal külön nyilvántartásban kezelt. Az ingatlantulajdonosoknak ingatlanbevallást kellett készíteni, egy rövid jelentést, melyben jelölték a hozzájuk tartozó föld, gyümölcsös stb.. adatait.

Ezek a nyilvántartások azonban nem azonosak a föld és rabszolga vételét tartalmazó szerződések nyilvántartásával, amit az 2. világháború előtt élt papirologusok, köztük a hazai jogi papirologia úttörője, a miskolci jogászprofesszor Sztéhlo Zoltán is tévesen ingatlan-nyilvántartásnak tartott és ugyan nem fűzött hozzá tulajdonjog-keletkeztető hatást, de adópolitikai célokkal hozta összefüggésbe. A legújabb kutatások a 2. világháborút követően fellelt új papyrusdokumentumok tükrében azonban más eredményre jutottak. Az ingatlannal kapcsolatos szerződéseket a nyilvántartásba bejegyzés nem keletkeztette. Kialakulását azonban nem elsősorban az adófizetési kötelezettség nyomán követése jellemezte, hanem a szerződések egységes nyelven írt szövegének szükség esetén bíróság előtt történő biztosítása.

Irodalomjegyzék:

COCKLE, Walter, *State Archives in Graeco-Roman Egypt from 30 BC to the Reign of Septimius Severus*, The Journal of Egyptian Archaeology 70 (1984).

JAKAB, Éva, *Borvétel és kockázat*, Akadémiai kiadó, Budapest, 2011.

JAKAB, Éva, *Urkunden in Briefform: Chirographum und Epistula im römischen Privatrech* in: YIFTACH-FIRANKO, Uri (szerk.), *The Letter: Law, State, Society and the Epistolary Format in the Ancient World*, Philippika: Marburger Alttertumskundliche Abhandlungen I. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 2013.

KIS, Géza, PÁZMÁNY Zoltán, SCHWARZ András Bertalan, HELLE Károly, ID. SÁNDOR István: *Sztéhlo Zoltán munkássága és a római jog*, Jogtudományi Közlöny, 2011. december.

MADAI, Sándor, *Sztéhlo Zoltán* in: P. SZABÓ Béla - MADAI Sándor (szerk.), *A Debreceni Tudományegyetem jogtanárai 1919-1949*, Debrecen, 2004, 154-166.

MITTEIS, Ludwig, *Reichsrecht und Volksrecht in den östlichen Provinzen des römischen Kaiserreichs*, Leipzig 1891.

NÉMETH, György, *Papyrológia. Bevezetés az ókortudományba I.*, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2009.

PALME, Bernhard, *The Range of Documentary Texts* in: BAGNALL, Roger Shaler (szerk.), *The Oxford Handbook Of Papyrology*, Oxford University Press, 2009, 359-387.

SÁNDOR, István, *Sztéhlo Zoltán munkássága és a római jog*, Jogtudományi Közlöny, Budapest, 2011. december.

SCHIFF, John Matthew, *The Journey of Theophanés. Travel, Business and Daily Life in the Roman East*, Yale University Press, 2006.

SZTEHLO, Zoltán, *Papyrológiai dolgozatok*, Sárospatak, 1922.

SZTEHLO, Zoltán, *Néhány szó a római jogi oktatás és a romanistikai tudomány újabb kutatási irányaihoz*, Debrecen, 1946.

SZTEHLO, Zoltán, *Az egyiptomi papyrusok és a római jog*, Miskolc, 1938.

YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Marriage and Marital Arrangements*, München 2003.

YIFTACH-FIRANKO, Uri, *Who Killed the Double Document In Ptolemaic Egypt?* Archiv Für Papyrusforschung und verwandte Gebiete, 2009/2.

Referenciák:

SZABÓ, Erzsébet, H. Szilágyi István – Fekete Balázs (szerk.), *Iustitia modellt áll.* (Szent István Társulat, Budapest, 2011.). Jogelméleti Szemle, 2012/1.

SZABÓ, Erzsébet, *Borkultúra és jog az antik Rómában-Jakab Éva monográfiája* recenzió, Jogtörténeti Szemle, 2015 május

- SZABO, Erzsébet, *Válási aktusok az Egyiptomban fellelt görög nyelvű házassági szerződésekben (Kr. u. 1-3.sz.)*.In: P. SZABO, Béla – SZEMESI, Sándor (szerk.), *Profectus In Litteris VI. Előadások a 11. debreceni állam-és jogtudományi doktorandusz konferencián tanulmánykötet*, 243-251.
- SZABO, Erzsébet, *Audiatur et altera pars! Főbb eljárási és ügyviteli szabályok római Egyiptom (Kr. u. 1-2.sz.) peres beadványaiban*, Publicationes Univ. Misk. Sect. Jur. et Pol, 2015.(megjelenés alatt)
- SZABO, Erzsébet, *The Sykophantés. Professional Snitch, Private Informer or Vexatious Litigant?* In: P. SZABO Béla – SZEMESI, Sándor (szerk.) *Profectus In Litteris VII. Előadások a 12. debreceni állam-és jogtudományi doktorandusz konferencián tanulmánykötet* (megjelenés alatt)